

Pesttjørnen

Af V. J. BRØNDEGAARD

Indledning. Middelalderens morbus pestis er den største katastrofe, som har ramt Europa i historisk tid. Soten var kendt også i antikken, men 1300-tallet blev det store pestsekel.

Byldepesten hærgede Italien 1329–32, så fulgte den epidemi, der i Skandinavien blev kaldt *digerdøden*, *mærkedøden*, *mandedøden*, *den store død*, *den store mandekval*, på Island *bólnasótt*, men først fra 1601 litterært »den sorte død« på grund af mange patienters hæmmorrhagiske exanthemer. Sygdommen kom 1346–47 fra Kina og Indien til Krim, med handelsskibe årene efter til Balkan og Norditalien. Trods alle isoleringsforsøg spredtes den hurtigt over hele Europa. 1348–50 nåede soten Danmark, Norge og Sverige.

Adskillige byer og landsdele blev næsten affolket, hele generationer uddøde. Utallige flygtninge førte smitten til endnu skånede egne. Lægerne stod helt magtesløse mod denne »dæmoniske« sot, datidens hygiejniske og sanitære forhold var yderst dårlige, der kunne ikke etableres desinfektion af drikkevandet, effektive spærrezone osv., gudstjenesterne fortsatte.

1352 var pesten i aftagen. De historiske kilder er sparsomme og nævner ingen tal på dødsofrene, blot at sygdommen var meget smitsom og næsten altid medførte døden. 25 millioner eller en fjerdedel af Europas daværende befolkning er dog næppe for højt et skøn. Mansa regner med, at hver tredie indbygger i Danmark døde af pesten, der navnlig synes at have ramt Jylland. Andre mindre epidemier indtraf 1361, 1405, 1446, 1450, 1460, 1484, 1550–54, 1563–66 (i Frue Kirke, København, blev 1564 jordet 700–800 mod normalt 60–70 om året; i Musse herred på Lolland døde 1566 3.555 mennesker af pest), med korte mellemrum 1568–99. Det må dog tilføjes, at »pest« dengang betegnede enhver ondartet og vidt udbredt sygdom (jvf. nedenfor). Den sidste omfattende epidemi 1663–68 krævede alene i London 70.000 dødsofre, og endnu 1710–11 døde mindst 18.000 af Stockholms og 23.000 af Københavns indbyggere eller cirka hver tredie borger af pest¹.

Til sotens udbredelse bidrog også et slet organiseret begravelses-

væsen. Når epidemien var på det højeste, kunne det fornødne antal kister ikke fremskaffes, og talrige pestofre måtte begravnes uden. 1711 bukkede i løbet af fire døgn 30 gravere, ligbærere og -kuske under for sygdommen, så kun seks var tilbage, fanger fra Bremerholm måtte frigives til arbejdet (de døde også på nær ti), siden blev et par hundrede soldater sat til at grave lange kuler »til nogle tusinde lig«. Alligevel lå ligene – ofte udækket – 3–4 døgn før begravelsen. Uden for Kastellet og Østerport blev ét sted 40 gruber 200–300 alen lange fyldt med lig, mange uden kiste. Myndighederne påbød, at ofrene skulle begravnes senest 24 timer efter dødens indtræden, og at gravene skulle være mindst tre alen dybe. Men da 3–4 lig blev anbragt oven på hinanden, afgav pladserne en frygtelig stank, der måtte stilles jerngryder med brændende tjære, svovl og salpeter for at »rense« luften.

Men selv mens pesten rasede værst, fortsattes usikken at begrave fornemme og velhavende folk under kirkegulvet – »hvor ligkister åbenlyst . . . uddunster en lugt, som borgerlige småfolk må have den ære at indånde for at erindre kadaveret af noblessen!«². For at anbringe nye kister måtte gamle graves op, længe før ligene var helt opløst. Under gulvet levede desuden mange rotter. Men først 25. februar 1805 blev det ved lov forbudt at gravsætte i kirkerne og bestemt, at der skulle anlægges og indvies kirkegårde.

I Sydeuropa indrettedes særlige pestkirkegårde, hos os synes man før 1700-tallet at have anbragt ligene vest eller øst for kirken, men jævnligt nævnes også pestkuler og -høje på åben mark langt fra kirken. Pest, hungersnød og Svenskekrigene er de skelsættende begivenheder, der oftest omtales i vore sagn. En indskrift på Snejbjerg kirkes sydside oplyser, at 1602 døde 209 af sognets indbyggere af pesten. De blev iflg. sagnet gravlagt under den lille »pesthøj« øst for kirken³.

Tjørnen på fællesgravnen. Pestens smitstof blev via gnaveres (især rotters) lopper overført til mennesker. Bakterien *Pasteurella pestis*, fundet 1894 i patienternes pus og opkastning, kan aktiv leve lang tid i jorden; hvis rester af ligene blev gravet op, risikerede man en ny epidemi, og erfaringer i så henseende har sikkert meget tidligt belagt pestkulerne med tabu.

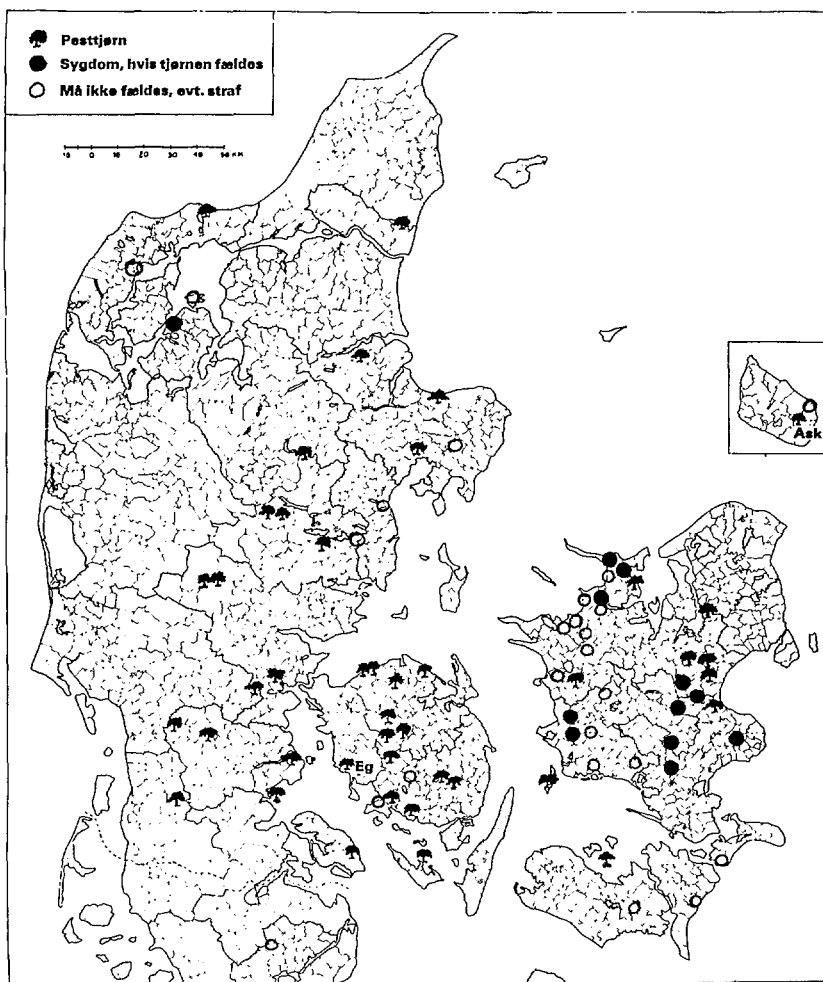
En lang række sagn hævder, at der over fællesgravene blev plantet tjørn. De kraftige torne skulle afholde folk fra at grave og husdyr fra at græsse på stedet. Ofte tilføjes, at hvis tjørnen forsvinder, sker en ulykke. »Omkring i sogne som St. og Ll. Solt, Oversø, Havetoft og

Siversted [Sydslesvig] ses her og der ensomme tjørne vokse ikke alene i et skel, men også inde på marken; disse tjørne ryddes eller fældes ikke. Det fortælles, at hvor de ensomme tjørne vokser, begravedes i sin tid mennesker og dyr, som var døde af pesten. Når jorden var kastet til, plantedes tjørne, de skulle være et værn mod, at ingen dyr rodede, at ingen mennesker gravede i eller pløjede den jord⁴. Først i nyere tid har bensamlere gennemsøgt sydjyske pestkuler og eksporteret knoglerne til England, men egnens folk greb ikke sjældent ind og krævede det standset af frygt for smitten⁵.

»Ligene jordedes massevis i fællesgrave, ofte på et afsides sted uden for byen, og på graven plantede man en hvidtjørn til tegn på, at graven ikke måtte berøres i fremtiden⁶, »man kastede ifølge sagnet . . . alle de døde i en kule på kirkegården og plantede tjørn derpå, for at folk skulle tage sig i agt og ikke komme for nær, da man troede, at selve uddunstningerne af graven kunne smitte« (Skamby Nordfyn 1843)⁷. De skarpe torne var »tegn og advarsel, at der på dette sted ikke måtte graves, da sygdommen ellers formedelst de opgravede lig igen kunne fremkomme⁸«. »Kirkegårdenes indviede jord kunne ikke rumme de døde, man slæbte dem derfor ud på marken i store dynger for at begrave dem dér, og oven på en sådan grav plantede man en hvidtjørn for at advare efterslægten fra at røre ved dette sted. Endnu efter 500 års forløb står trindt omkring på vore marker nogle mærkværdige gamle hvidtorn under navn af »pesttorn«; de fredes af bønderne, thi de står på vore forfædres grave. Hele det vestlige Fyn er rigt på sådanne enkeltstående gamle hvidtorn« (1874)⁹.

Det foreliggende stof om pesttjørne i forbindelse med menneskegrave er her anført i topografisk rækkefølge¹⁰ (s. 131 f. i forbindelse med kvægpest):

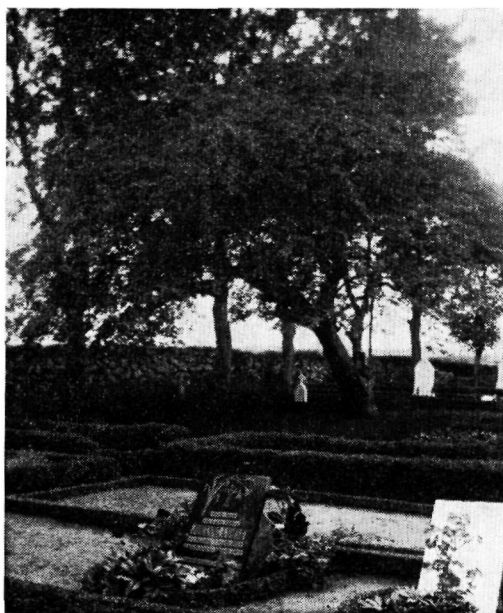
1. Den meget store og gamle *Håskystorn* på stengærde vest for Spraglehøj ved Roskilde Fjord (164) skulle være plantet over pestlig. Gravede man penge ned ved rødderne, var folk og fæ værnet mod sygdom; nogle børn fandt mønter her, brugte dem til slik og fik gulsot. Fældet o. 1905, kort efter døde manden, som gjorde det – »han skulle aldrig have rørt ved den tjørn,« sagde folk på egnen¹¹.
2. Pesttjørn på mark i Salløv ved Roskilde (195)¹².
3. Pesttjørn ved Skensved (203) tjente som sømærke¹³.
4. Lidt vest for Høng (291) stod en tjørn plantet over ofre for den sorte død og måtte ikke fældes, så skete en ulykke¹⁴.
5. Under nu forsvundet hvidtjørn på mark i Egebjerg sogn (336) lå en grav fra pestens tid, blev den ryddet, brød sygdommen atter ud¹⁵.

6. Kirketornene på Omø (461) ved vejen fra havnen til byen; her var pestdøde begravet og færdedes spøgelse¹⁶.
7. Midt på gården Brodal's mark (506) stod en pesttjørn, der ikke måtte ryddes, da gården ellers blev ramt af uheld; o. 1930 lod en ny ejer den fjerne, hvilket dens tidligere ejer var ilde berørt over¹³.
8. Fra Lolland blev de spedalske ført til Askø (772) og bragt i land ved Kencemas Pynt; når de døde, begravede man dem på kirkegården og plantede nogle tjørne, de står der endnu (1949) og kaldes pesttjørnene¹⁷.

9. Ingen turde røre en fredlyst hvidtjørn på Bogense kirkegård (855), fordi en trolld lå begravet under den. Der har stået en pesttjørn på Kappelsmølle-gårdens gårdsplads¹⁸.
10. Under en torn nord for Store Ernebjerg (867), et af Fyns højeste punkter, er fundet en lille brønd med knogler fra den sorte døds tid¹⁹.
11. En stor hvidtjørn *Pestbusken* står (1941) ved mose i Brændekilde (871) og blev iflg. sagnet plantet over pestofre begravet i mosen²⁰.
12. I Tommerup sogn (876) skal næsten alle være døde af pesten, på fælles-graven står (1943) en vældig ældgammel hvidtjørn, og ingen tør røre den, for så kommer ulykke over gerningsmanden og hele byen²¹.
13. Tjørn over pestofre på mark i Norup sogn (921); da man begyndte at fælde den, døde tre heste, og så blev den fredet²².
14. En meget stor hvidtjørn på pestdødes fællesgrav i det sydvestlige hjørne af Skamby kirkegård (936) er omtalt første gang 1819²³. Den blev plantet, for at ingen skulle åbne graven og pesten bryde ud igen. På stedet skal være fundet en mængde knogler. Det var farligt at gå ind under træet, og gik man tre gange baglæns omkring det, faldt man død om (!). Børn skulle spytte, hvis de af vanvare kom tjørnen for nær, ellers fik de hovedpine. »Det fortælles, at den har stået her helt fra Valdemar Atterdags tid,« men biskop Jacob Madsens ret udførlige beskrivelse af kirken 1590 nævner hverken træet eller sagnet. Tjørnen blev måske plantet under en pestepidemi i 1600-tallet, og dens usædvanlige størrelse gjorde, at den blev knyttet til pesten i middelalderen. Stormfældet 11. oktober 1933, men en ny tjørn blev plantet samme sted²⁴.
15. For nogle år siden blev flere stammer af en gammel pesttjørn fjernet i hegn ved Sebjerggård (1023)²⁵.
16. Ved Kværndrup findes (1946) to pesttjørne, fældes de, udbryder pest på ejernes gårde – den ene erklærede, at tjørnen aldrig ville blive ryddet, for »jeg vil ikke bringe nogen sot her til landet²⁶.« *Knubbjergtornen* på Knubbjerg i Kværndrup Vænge var iflg. sagnet plantet over pestdøde mennesker (o. 1850)²⁷, en anden pesttjørn står i Rokkergyden, Trunderup Vestermark (1042)²⁸.
17. Hist og her ved Hostrup og Jordløse stod (1908) enlige fredede hvidtjørne midt i kornmarker og græsninger, de var iflg. sagnet plantet over hedenske vender begravet uden for kirkegårdene, andre sagde, at tjørnene stod over pestlig (1068)²⁹.
18. Tjørnene på Dejro (1166) ved Ærøskøbing skal »være pesttjørne... sat for at markere pestgrave, store fællesgrave for folk, der var døde af pest, og som man på grund af smittefaren havde fundet det rigtigt at sejle væk fra byen.« Om de gamle fritstående tjørne på Drejro gisnes også, at de markerer pestgrave³⁰.
19. Nogle tjørne omkring Korbenshøj i Vust (1316) skal stamme fra den sorte døds tid³¹.
20. På Ulsted kirkegård øst for Nr. Sundby (1474) har stået tjørne plantet over en pestkule³².
21. *Pest-* eller *Helletjørnen* ved vejen fra Hem til Skrødstrup (1853) skal stamme fra den sorte død³³.

22. En tjørnebusk i Nørager sogn (1959) blev efter sigende plantet, hvor man begravede ofrene for en tyfusepidemi³⁴.
23. *Latse* hed en stor hvidtjørn midt på marken Svende- eller Svenskebakken ved Ommestrupgård ved Kalø Vig (2044). Den skulle være plantet over pestofre, andre mente af svenskerne. Blev tjørnen fældet, ville gården brænde og gerningsmanden lide en voldsom død. Gik ud i de strenge vinstre 1940–42, skønt man gjorde alt for at hindre det, og ejeren lod sin karl grave stubben op – kort efter brændte den ene længe som følge af lynnedslag, og karlen blev dræbt af en nedfaldet højspændingsledning³⁵.
24. Da en smitsom sygdom hærgede landet, blev i Skorup (2176) en kone syg og døde; hun bestemte, at man begravde hende i en høj på marken, så ville byen blive skånet. På højen stod en hvidtjørn, ingen turde røre, men o. 1870 blev den brændt af hyrdedrenge³⁶.
25. Omkring Salten (2210) findes hist og her store enlige tjørnebuske, der skal være plantet i pestens tid over nedgravede lig, for at ingen kunne grave dér³⁷.
26. Man sagde (1910), at der under enlig tjørn på Overgårds mark syd for Salten (2211) lå pestdøde mennesker begravet³⁸.
27. Ofre for den sorte død skal være lagt i højen under *Møgelhøjs Torn* på Ris mark ved Elling skov (2223), ved tornen er fundet en skat³⁹.

Pesttjørn på Skamby kirkegård, fot. Th. Bang 1915

DFS.

28. Om en gammel tornebusk på Tornumgårds mark (2313) hed det, så langt man huskede tilbage, at den var plantet over en pestkule og at gården ville brænde, hvis man ødelagde tjørnen⁴⁰.
29. En pestkule på Lilballe mark (2374) var omgivet af torn for at holde folk væk⁴¹.
30. Ved Buskløkke på Øster Lindet mark (3051) har stået tre tjørnebuske om en Trolldhøj; her lå i pestens tid en gravplads og var set troldtøj, ingen turde røre ved tjørnene og gå forbi efter mørkets frembrud⁴².
31. I Hygum sogn døde 1659 504 mennesker af pest, de blev lagt i store fællesgrave, og over dem plantede man en hvidtjørn som advarsel om ikke at nærme sig stedet (3058)⁴³.
32. På Barsø (3211) blev pestdøde fra strandet skib begravet i løkken Kragtvorn og fredede tjørne sat omkring stedet; man har set lys ved dem, før der kom lig til øen⁴⁴.
33. På engen Majhøj ved inderste vig af Genner Fjord (3211) står en ældgammel hvidtjørn på »pestgraven« – en 35 m lang og 2 m høj kampestensætning, hvor ofre for den sorte død skal ligge begravet. Stammen er spaltet og holdes sammen af jernbånd mærket J. Bruhn, i 1850'erne lod han tjørnen indhegne og frede⁴⁵.
34. Pesttjørn på høj øst for Ertebjerg på Als (3253), egnens højeste punkt (55 m), præger landskabet i vid omkreds og bruges som sømærke. Pestofre skal være jordet under tjørnen, som blev fredet 1953, i den er sat »forbrand« for Ertebjerggård. Den 15 m lange og 4 m brede jordforhøjning med enkelte sten er imidlertid rester af en langdysse fra yngre stenalder⁴⁶.

Der råder usikkerhed med hensyn til hvidtjørnens maksimale alder, idet spørgsmålet endnu ikke har været genstand for dendrologiske undersøgelser. Nogle af landets ældste eksemplarer i Dyrehaven ved København stammer sikkert »fra skovens tid«, d.v.s. før 1670, men da botanikeren C. Raunkiær 1925 talte årringene i en tjørn, kom han langt fra til to hundrede⁴⁷. Basis og rodsystem kan dog være langt ældre end stammen; efter fældning af storm eller mennesker blev tjørnen »sat på roden« og fik ny livskraft, dette kan være sket flere gange med passende mellemrum. Før træet dør, skyder det nye skud, der lidt til siden danner en ny tjørn, »således at et træ . . . engang plantet på højen kan fortsætte i årtusinder⁴⁸«. Desuden er veddet meget hårdt og varigt. Endelig har overtroisk frygt værnet de gamle markante tjørne samt tit vel også sørget for, at et visnet eller ødelagt eksemplar blev udskiftet.

Alligevel er det mest sandsynligt, at de ældste nulevende pesttjørne blev plantet under kvægpest-epidemier i 1700-tallet, ligesom en lang række herhen hørende sagn gælder denne sot og ikke morbus pestis.

1745 skal i hele landet to millioner stykker kvæg være pestdøde, 1762–63 angives tallet til 254.994. Det var denne katastrofe, som gav

stødet til, at man forlod fællesdriften, og til at man oprettede Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Da pesten 1777–81 atter indkom syd fra, kunne træffes så effektive modforholdsregler, at blot 5.136 kreaturer døde, mens 4.481 blev slået ned. Siden har kvægpesten været ukendt i dansk landbrug.

35. Den cirka 200-årige *Simonstjørn*, fredet 1939, på Sylshøj ved Snoldelev (195) blev måske opkaldt efter Simon Mørch, en søn af herredsskriveren på kvægpestens tid i 1740'erne; man plantede den, hvor pestdøde husdyr blev begravet, og så ophørte soten⁵⁰.
36. I Åstrup (1054) blev o. 1750 plantet en tjørn over pestdræbte kreaturer (eller: for at standse kvægpesten). Ejeren savede o. 1925 nogle grene af tjørnen og fik mund- og klovesyge i besætningen⁵¹.
37. En pesttjørn nord for Give mølle (2313) viste, hvor de døde dyr blev gravet ned⁵².
38. Om en gammel, 1941 fredet, kristtorn-lund på åben mark ved Seest Skovgård (2668) sagde gamle folk, at den blev plantet over pestdøde kreaturer for at hindre sunde dyr i at græsse her og blive smittet. Men der er tale om en gravplads fra yngre jernalder, i nærheden er fundet menneskeknogler⁵³.
39. Meget stor hvidtjørn skød frem, hvor pestdøde kreaturer lå begravet ved

Pesttjørn i Kværndrup, fot. Nikolaj Jensen 1908, DFS.

vejen mellem Løgumkloster og vandmøllen (3117); fældet 1965 i forbindelse med vejomlægning. »Noget er der om det. Kommer man til Slesvigs østkyst, så har man der fuldt og fast pointeret, at hvidtjørn stammede fra kvægpestens dage⁵⁴.«

Da Vendsyssel 1709 blev ramt af kvægsyge, var bønderne ret ligegyldige med at fjerne kadaverne. Amtmanden måtte 4. juni pålægge grandefogederne i Vrensted at drage omsorg for, at de døde dyr nedgraves senest klokken ni næste formiddag⁵⁵.

19. maj 1745 gav grev Rantzau, befalingsmanden over Fyns stift, efter dr. Carl Musæus' anvisninger en række bestemmelser om pestdøde dyr. De skal graves fire alen ned »og kastes intet andet på end bare jord; når denne jord efterhånden er sunket en halv alen, så fyldes graven op igen med frisk jord, grus eller sand. Når den således er blevet opfyldt to gange eller tre gange, spenderes på hvert stykke kvæg et læs brände eller tørv, og [det] brændes op i graven; det er den allersikreste metode og den nyttigste.« Iflg. kgl. forordning af 9. juli for Fyn og Sjælland skal kvæg udført uden sundhedsattest »straks ihjelslås og derpå dybt i jorden nedgraves.« 29. juli hedder det i en anden kgl. bestemmelse med 14 vidtløftige punkter bl. a., at kadaverne skal graves tre alen under jorden, dækkes udelukkende med jord og mere jord fyldes på, så ofte fækulen synker sammen⁵⁶.

12. april 1746 oplæstes på Fakse og Stevns herredsting en kgl. befaling, hvorefter man straks skulle efterse, om kulerne med pestdødt kvæg var forsvarligt dækket, i modsat fald lægges et tykt lag jord over for at hindre stank og smitte i sommervarmen⁵⁷. Iflg. Ramsø-Tune herreders tingbog 15. april 1746 skal pestdøde kreaturer dækkes med to alen jord, graves ikke så dybt, kastes mere jord over til denne højde⁵⁸.

Tang Kristensen har fra kvægpestens tid samlet oplysninger om talrige fækuler på afsides steder navnlig i Jylland, men pesttjørn er sjældent nævnt⁵⁹. Plantningen af tjørn på pestgravene skyldtes ikke et offentligt påbud; den må være sket på bøndernes eget initiativ og som en fortsættelse af ældre tiders skik.

Pestmotivet i opløsning. Der er bevaret »sikre« efterretninger om cirka 40 pesttjørne, men det oprindelige antal var utvivlsomt meget større. Kvægpesten indtraf sidst og traditionerne om den levede derfor længst, da nye epidemier ikke indtraf, gik mindet dog efterhånden i opløsning, og mange steder vidste man ikke længere, hvad tjørnen stod for.

Men den indgød stadig respekt på grund af dulgt overtro og blev ikke ryddet, selv hvor den gencrede markarbejdet. I en række optegnelser fra Sjælland er pestmotivet næsten forsvundet; der advares mod at beskadige eller fjerne visse tjørne, for hvis det sker, rammes ejerens (eller landsbyens) husdyr af uheld, sygdom etc.

40. I Borup (216) forbød ejeren af en tjørn på det strengeste at fjerne den mindste kvist eller slå kreaturer med gren fra tjørnen, han var overbevist om, at det ville blive straffet med uheld i hans besætning. Så ofte der var pløjet og sået omkring træet, sås næste morgen en trampet sti, og man havde set spøgelser på stedet⁶⁰.
41. En gårdejer i Ebbeløkke (333) holdt strengt på, at en hvidtjorn ikke måtte fældes – af frygt for uheld med husdyrene⁶¹.
42. På højen Stenkisten (336) stod en meget stor tjørn, ejeren prøvede flere gange at få den fjernet, lige så ofte blev et af hans dyr sygt, derefter fik den lov at stå urørt⁶².
43. Man fredede nogle store tjørne i Høve og Åstofte (338), hvis de forsvandt, kom sygdom i ejernes besætning⁶³.
44. Der blev sagt om en meget gammel tjørnebusk på mark i Nordrup (402), at for hver gren eller kvist man huggede af den, døde et kreatur i gård-ejerens stald⁶⁴.
45. Gennem flere slægtled hed det, at en hvidtjorn i Skuderløse (414) ikke måtte røres, den rummede en forbandelse, og blev den ryddet, gik det ud over kreaturerne; der var ofte set lys under træet⁶⁵.
46. En mand i Landgrav (421) kørte jord fra en høj og savede grene af en tjørn på højen, de følgende år blev mange af hans husdyr syge, andre døde, og siden rørte han aldrig hverken høj eller tjørn⁶⁶.
47. Det gav uheld med kreaturerne at hugge en tjørn ved langdysse nær Rævehøj i Gerlev sogn (434)⁶⁷.
48. En tjørn på mark i Volderslev (504) stod i vejen for markarbejdet, men blev ikke ryddet; den vogtede en skat fra krigens tid, og fældede man den, ville gårdens dyr dø af pest⁶⁸.
49. Så ofte man huggede grene af hvidtjorn på Elverhøj i Hellested (527), døde ejerens bedste hest; man satte træet i forbindelse med bjergfolk⁶⁹.
50. Blev gammel tjørn på mark i Næstelsø sogn (584) fældet, skulle hestene dø og andre uheld ske. Man gjorde det alligevel, og året efter mistede ejeren tre heste og et føl⁷⁰.
51. Hvis man tog noget fra en tornebusk ved gård i Vester Herup (1668), mistede ejeren et kreatur⁷¹.

Kun i et par tilfælde synes pesttjorn-traditionen at være overført på andre træer og en stendysse (hvor der engang stod en pesttjorn?):

Asken på den store gravhøj mellem de to Juulsgårde i Bodilsker sogn (681) måtte ikke fældes, uden at man straks plantede en anden. En ny ejer gjorde det ikke og hans køer blev syge, til han havde plantet et nyt træ⁷².

Fældes gammel og mellem Frederiksgave og Ebberup på Vestfyn (1012), bliver gårdens køer syge og dør; nu (1935) står kun den barkløse stamme tilbage⁷³.

Blev en stendysse på Frenkerup mark fjernet, kom en ødelæggende kvægsygdom til egnen. Da en mand borede hul i overliggeren for at sprænge den med krudt, døde pludselig en af hans køer⁷⁴.

I sidste afsnit diskuteres, hvorvidt magiske og mytiske forestillinger kan have spillet ind ved valget af tjørn som fællesgravens vogter. Fra først af kan der dog meget vel have været tale om en rent praktisk foranstaltning (advarsel, skræmmemiddel), først senere blev der til det strenge forbud mod at færdes, endsige grave, på stedet knyttet overtro, oftest straf for at nærme sig eller beskadige tjørnen (nr. 1, 4, 5, 7, 12–15, 23, 24, 34, 36, 40–51), spøgelse, lys set ved træet (nr. 6, 30, 32, 40, 45), skat ved det (nr. 27, 48), offer til det (nr. 1). Mindst fire steder er traditionen henlagt til oldtidsminder (nr. 33, 34, 38, 47).

Traditionen har tilsyneladende været mest befæstet på Sjælland, i hvert fald stammer de fleste meddelelser herfra. Der er også optegnet de sidste usikre rester af tabutro: store gamle og fritstående tjørne, især på kæmpchøje, skal »for en sikkerheds skyld« blive stående⁷⁵. Men også i Sønderjylland nærede ældre folk stor respekt for flere gamle tjørne⁷⁶ (sml. s. 125 f.).

Tjørn på mark i Sandby ved Lammefjorden (266) måtte ikke ryddes⁷⁷, *Helle-tjørnen* på Tjørnehøj i Ulstrup (292) ikke fældes, det bragte gerningsmanden uheld; en karl tog gren til at reparere ploven med, kort efter styrtede den ene hest om⁷⁸. Ryddede man en tjørn på Bøgebjerg ved Algestrup (311), fik man uheld⁷⁹. I Holmstrup (315) frarådede gammel mand en gårds nye ejer at fælde tjørnen ved en kilde i Barnshøj, da det let kunne bringe ham uheld og ulykke⁸⁰. Hest lå begravet under tjørn ved Egeløkke i Højby sogn (333) og man pløjede uden om den⁸¹. Det gav uheld at fjerne nogle tjørne på Langhøj i Asnæs sogn (338) og en stor tjørn på gærde i Fårevejle (339)⁸². En tjørn ved vejen i Vallekilde sogn (341) blev værnet af ejeren, så længe han levede⁸³. Tjørn på Bromme mark (379) var beboet af en trolde, ejeren ville fælde den, men gik syg hjem og døde kort efter⁸⁴. Da en hjulmand havde ryddet en tornebusk i Sludstrup (432), døde han hurtigt af kræft, som årene gik fik hele familien sygdommen – »af hjulmandens børn blev ingen tilbage, hævnen ramte dem alle.«⁸⁵ Der stod en ulykkestjørn på Stubberup mark ved Holsteinborg (455)⁸⁶, og ingen turde rydde en gammel tjørn »Busken« mellem Fodby og Saltø nord for Bistrup (484), den blev regnet for et helligt træ (fredet 1960)⁸⁷. Man måtte ikke fælde en meget stor hvidtjørn i Svaneke vang ved skel til Ibsker sogn (645), ejeren begyndte at rydde den, gik syg hjem og drømte, at træets ånd sagde: Du må studse, men ikke hugge mig!⁸⁸ Det bragte uheld at fjerne et par hvidtjørn mellem to gårde på Landø, Sydlolland (783)⁸⁹, og den, som fældede en hvidtjørn på tomten af Beltinge slot (837), ville få en plage⁹⁰. Blev meget stor hvidtjørn på Gl. Stenderup

bymark nær Odense-Fåborg landevejen (1073) beskadiget, skete der gerningsmanden en stor ulykke⁹¹. Horne præstegård (1078) fik en ulykke, hvis stor tjørn på dens mark blev fældet⁹². Ingen måtte bryde grene af enlig gammel hvidtjørn på strandskrænt ved Silstrup i Thisted Bredning (1352), vedkommende blev straffet med en stor ulykke⁹³. *Helligtjørnen* på øen Fur (1671) omtales fra slutningen af 1600-tallet som tabutræ, øboerne turde ikke fjerne den mindste stump, at gøre det blev betragtet som en ugudeligg handling⁹⁴. En stor hvidtjørn ved gården Tolstrup i Nødager sogn (2013) og én ved gård i Hårbølle, Østmøn (627) blev fredet, fordi »noget« lå begravet under dem; der ville ske uheld, hvis de blev fjernet⁹⁵. En stor tjørn i markskel i Skåde (2114) måtte ikke ryddes, begyndte man på det, lød skrig og blod flød ud af træet⁹⁶. På en mark ved Hvolbæk (2153) skal have stået nogle fredlyste »hellige« tjørne⁹⁷. Stor udgået tjørn på mark øst for Isted Skovkro (3345) blev ikke fjernet, den som gjorde det, fik en stor ulykke⁹⁸.

Tjørnen som tabu- og vænetræ. Pesttjørnen er en speciel dansk tradition med sydgrænse i de tidligere danske provinser Slesvig-Holsten. Den er ukendt i vore nabolande⁹⁹ som i det øvrige Europa, må være opstået lokalt og danner en endnu uforklarlig enklave, idet den falder sammen med mytiske og magiske forestillinger om tjørn og torn, der er næsten kosmopolitiske.

At de talrige skarpe torne skulle holde folk og fæ på afstand fra fællesgraven, nævnes i den første optegnelse om pesttjørn (Skamby 1819)²³ og af mange senere meddelere. Men allerede 1845 er Vedel Simonsen inde på, at det kan være en sekundær tolkning. »Trolde, for hvem man skulle vogte sig, [var] vist ingen anden end den dér begravede pestsmitte, som man for desto sikrere at opvække frygt i hin overtroens tidsalder gav navn af en trold¹⁰⁰« (sml. s. 127 ff. nr. 6, 9, 30, 40, 49, s. 134 Bromme). Man mente, at pesten gik over landet som en lille grå mand, en sort dreng, en hvidklædt kvinde (»pestfrue«) o. a. personifikationer af sygdommens dæmoniske natur; i en senere tid blev de til trolde, dværge og spøgelse.

Her kommer så et andet ældre motiv ind: tjørn og andet, som groede på kæmpehøje, tilhørte de døde (»underjordiske«), var derfor helligt og urørligt; beskadigede eller tilegnede man sig deres ejendom, blev man straffet med uheld, måtte bøde med et husdyr¹⁰¹.

Bjergmanden boede under en tjørn på Skelhøj mellem Tørring og Blaugstrup¹⁰²; dværge holdt til ved nogle omhyggeligt fredede torne ved Bjerget på Gjøl i Limfjorden¹⁰³; underjordiske væsener boede under enlige tjørne på marker omkring Bejstrup og Aggersund og måtte ikke fældes, da de ellers gjorde fortræd i landsbyerne¹⁰⁴. Ingen turde røre en tornebusk på sløjfet høj på Hønsholm ved Åbybro, her holdt en dværg til, og man havde set lys ved busken¹⁰⁵; en

dværg boede under tjørn ved Dværghøj på Røsnæs¹⁰⁶, bakkenisser under tornebusk ved vejen fra Hørmested til Skærum¹⁰⁷, liglam var set under flere store tjørne i Østjylland¹⁰⁸. Der færdedes troldtøj under fladkronet hvidtjørn på Tandkildebakken mellem Tibirke og Tisvilde¹⁰⁹, hekse holdt til ved tjørn i markskel mellem Haslund og Værum¹¹⁰ – osv. (sml. s. 127ff., nr. 6, 30, 32, 40, 45).

Tilsvarende forestillinger findes i bl. a. Irland: *the fairies* holdt helst til under en hvidtjørn og denne stod derfor gerne midt i en *fairy-ring* (heksering af svampe), bonden ville hellere dø end fælde en sådan gammel tjørn, der var helliget alferne¹¹¹. S. Nilsson kendte 1863 cirka et dusin gravhøje med gammel tjørn i det sydlige og vestlige Sverige; omk. 1820 var træerne så hellige, at ingen økse måtte berøre dem, ingen kvist brydes af, forældre gav deres børn strenge ordrer om ikke at røre ved et sådant træ, når de legede på højen⁴⁸. Ved Karaby i Skåne fandtes 1680 en høj tjørnebusk, der var hellig, den hverken kunne eller måtte fældes og havde derfor stået her i umindelige tider¹¹². Om et par bakker bevokset med store hvidtjørn siger sagnet, at her ligger en konge begravet, og alle undlader at beskadige træerne (1929)¹¹³; andre steder er »hellig« tjørn plantet over dronning, kriger, forbryder; man pådrog sig alskens ulykke ved at fælde dem, og til visse tjørne blev der ofret som værn mod troldtøj¹¹⁴.

Lignende overtro kendes om andre træer, men det er bemærkelsesværdigt, at tjørn og torn hos os blandt 344 brand- og ulykkestræer (pesttjørne ikke medregnet) udgør langt den største gruppe: 35 på øerne, 36 i Jylland, 14 syd for grænsen, ialt 85; næst efter følger 71 ege (henholdsvis 11 + 16 + 44) og 38 aske (3 + 35). Mens de fleste sønderjyske og slesvigske ulykkestjørne forårsager ildebrand på bygninger, dominerer pestmotivet i øernes tjørn-folklore og falder her ofte sammen med (ældre?) tro om hylden:

Husdyr døde, hvis man fældede en hyld; den, som hader hyld, får uheld i sin besætning (Stevns)¹¹⁵. Sagde man ikke »mig forlov« eller bad en bøn, før hyld blev ryddet, fik man uheld med mælken (Nordvestsjælland)¹¹⁶ og kreaturerne (Ørslev, Sydsjælland)¹¹⁷; husdyr døde, da man i Bregninge på Fyn havde fældet en hyld på kæmpehøj¹¹⁸.

Det ældste germanske navn til hvidtjørn (og andre tornede træer og buske) var *haga*, *hagan*, der refererer til begreber som pleje, værne, skjule, er beslægtet med ordene have (oldnord. hagi = indhegnet græsning), hæk, hegn, hæge om, måske også heks (da med den oprindelige betydning 'skovdæmon') og bevaret i tysk *hagedorn*, norsk og svensk

hag-, *hagetorn*, dansk *havtorn* (omkr. 1300 haghæn thorn), engelsk *hawthorn* samt trænavnet *hæg* (oldnord. *heggr*)¹¹⁹. Hagenhouc 'tjørnehøj' er en gammel og udbredt benævnelse for især gravhøj beplantet med tjørn, som sådan nævnt 786 i dokument fra Hessen¹²⁰. En lille gruppe østnordiske navne til vrietorn (korsved) må høre herhen: *virn-torn* (1580), *voentorn* (begyndelsen af 1800-tallet), *verentorn* (Sydsjælland), *vårtorn*, *-træ* (Bornholm), svensk *viren-*, *vårren-*, *vårtorn* — alle forled til verbet værne, idet planten med de korsdannede grene blev brugt som beskyttelse mod hekse og trolddom¹²¹. Louise Hagberg mente¹¹³, at man før jern (stål) blev tilskrevet apotropæisk kraft tænkte sig, at tjørnens hårde, spidse torne kunne holde onde ånder på afstand; den senere brug af knappenåle, knive etc. mod trolddom skyldtes altså ikke selve materialet, men dets stikkende, skærende egenskab.

Så tidligt som i Cæsars omtale af Gallerkrigen 58–50 f. Kr. nævnes næsten uigennemtrængelige levende tjørnehegn, også som militært forsvaret. Det var og er i Sydafrika, Paraguay, Indien o. a. st. almindeligt at omgive eller dække gravsteder med tjørn, som værn mod ådselædende rovdyr og mod dæmoner, for at hindre den døde i at »gå igen« — kort sagt sikre menneskers og dyrs sidste hvilested¹²².

Meget peger således i retning af, at den stikkende tjørn skulle dels holde pestens ofre og/eller den personificerede smitte nede i graven, dels værne denne mod ondsindede væsener, rovdyr, nysgerrige osv.

Et spørgsmål kunne ikke komme ind i et hus omgivet med tjørn eller hvor tjørnegrenen lå på tærskelen (Skåne, Island, Balkan, Armenien)¹²³. I det gamle Palæstina og Rom blev tjørnekviste ofte hængt over døre og vinduer for at drive dæmoner (navnlig sygdommes) på flugt¹²⁴. Slaviske folkeslag stak slåenkviste over døre og vinduer til et hus med spædbørn¹²⁵, på Malakka anbringes en tornet plante under gulvet for at hindre onde ånders adgang til nyfødte børn, barselkvinder bærer skarpe torne som apotropæum¹²⁶. Tornede vækster beskyttede også husdyr mod enhver negativ påvirkning, man satte kviste af hvidtjørn eller slåen i staldtaget eller lagde dem i krybben; i Böhmen drev man køerne over tjørn ud til græsning¹²⁵.

Der blev plantet tjørn omkring en grav på Haverslev kirkegård, fordi den døde gik igen¹²⁷, og over nedmanet genganger fra Frørup mølle for at binde hende til jorden¹²⁸, i en have i Eskebjerg, Nordvestsjælland, hvor præst manede et genfærd ned¹²⁹. Hvert år blev lagt et læs tjørn i Glostrup skov på Vestlolland, hvor ugudelig præst var nedmanet¹³⁰, og »der lå altid tjørn over officerens grav« på Horslunde kirkegård¹³¹.

Som hjemmets værn blev hvidtjørnen hos indogermanske folk efterhånden et symbol på den trygge hvile og knyttet til naturmyter om søvnen, jf. eventyret Tornerose og sagn om »søvn-tornen«. Odin stak valkyrien Brynhilde med en torn, og hun faldt i dyb søvn, eddaerne nævner samme anvendelse¹³². »Man plantede derfor hvidtjørnen [på pestgrave] for at skaffe de afdøde en lykkelig afløsning for den trængselstid, de havde gennemlevet« (J. W. S. Johnsson)¹³³.

Den i England ret udbredte tro, at blomstrende hvidtjørn ikke må bringes ind i huset – det giver sygdom, ulykke, død – gælder en række andre forårsplanter¹³⁴, men det hedder i en optegnelse: »Det er en relikv af en langt ældre og meget ejendommelig overtro, som forbinder lugten af tjørnen med pesten«¹³⁵. Når vinterstormen fór gennem en fritstående tjørn, syntes man det lød som en grådkvalt jamren – »nu kalder den på lig«, sagde de gamle; »der er ulykke ved det træ, ingen tør røre det, alle frygter det, som de har frygtet det gennem hundreder af år; de, der kommer ind under dets krone, dem rammer sorgen og skammen« (Jens K. Jørgensen)¹³⁶, og J. P. Jacobsen digtede: »For tjørnen er gravtræ, / dens rødder rinder / blandt døde mænds ben«¹³⁷.

Det har i Sverige været meget brugt at plante tjørn om grave og kirkegårde, »gravtörne« i Bohuslän også på selve graven¹³⁸. Og helt fra Tacitus (Germania, kap. 2) har vi mange beretninger om Nordeuropas hellige skove og lunde, der både var domus dei og domus mortuorum, gravpladser og bosteder for de dødes sjæle. I Estland blev der ofte gravlagt ude i naturen mellem buske og krat, også i Letland anbragte bønderne hemmeligt deres døde sådanne steder, herom hedder det 1422 i Rigas statutter: praeligunt se in campis silvestribus cum feris sepeliri¹³⁹. Kristendommen prøvede længe forgæves at få alle lig jordet på kirkegårdene; 1637 og senere berettes, at letterne i Livland helst selv vælger deres gravsteder, også lapperne begravede de døde i skovene¹³².

I det meste af Mellemeuropa har det været skik at brænde lig på bål af tjørn, slåen, måske også taks. Af »Mannhardt-skolen« blev det genstand for mytiske tolkninger, således skulle tjørnen være en manifestation af lynet, med røgen vendte sjælen retur til himlen¹⁴⁰. Men grunden til, at man valgte slåen og tjørn, var sandsynligvis rent praktisk: veddet giver en kraftig ild og blev derfor i ældre tid foretrukket til fyring af bageovne. Ligbrændingen ophørte i de romerske provinser i 4. årh., skikken holdt sig længere i det nordlige og østlige Tyskland, i Skandinavien og de slaviske områder.

Man har her ud fra forsøgt endnu en tolkning: med skikkens ophør

mistede tjørnen sin betydning som (helligt?) bålmateriale, siden plantede man den over de brændte eller ubrændte lig i en *hagenhouc*, *hagenhougi*, 'tornhøj', *thornhus* 'grav'. Sådanne tjørne kendes i bl. a. Skåne og Skotland. Hos tsherkesserne i Kaukasus er plantet hvidtjørnhække om kirkegårdene¹⁴¹.

Som undersøgelsen viste, har det samme kompleks af mytiske og magiske forestillinger om tjørnen rådet i hele det område, der blev ramt af pestepidemier. Men kun hos os blev den knyttet til traditioner om pestens fællesgrave. Hvad der har betinget denne enklave er stadig en gåde; samtidige oplysninger savnes, og det senere folkloristiske materiale er sparsomt. Skikken må være et hedensk levn, da tjørnen ellers ikke blev plantet på grave i kristenjord.

KILDEHENVISNINGER

Forkortelser: *DFS* = Dansk Folkemindesamling (med registrant-nr.); *DS* = E. Tang Kristensen, *Danske Sagn* (1892–1901), ny række (1928–39); *JA* = E. Tang Kristensen, *Jydsk Almueliv* (1891–94), tillægsbind (1900–02). I citater er retskrivningen normaliseret.

(1) Pesthistorie: Ludvig Holberg: *Dannemarks Riges Historie*, 1732–35, 2, 299; P. Rhode: *Samlinger til de danske Øers Laalands og Falsters Historie* 1, 1776, 89, 92, 419; Museum 1895, 1, 295 f, 307, 316; Fr. Troels-Lund: *Dagligt Liv i Norden*, 4. udg. 1915, 2, 113, 121 ff; H. F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål* 2, 1894–1904, 810 f; Trollesagn og dunkel Tale 1917, 50; I. Reichborn-Kjennerud: *Vår gamle trolddomsmedisin* 3, 1940, 82 ff; E. Bastholm: *Sygdomme i Danmarks Middelalder*, 1942; Medicinhist. Årsbok 1968, 96 ff; Kulturhist. Leksikon for Nord. Middelalder 13, 1968, 238 ff. – (2) L. M. Wedel: *Oeconomisk-patriotiske Afhandlinger og Forslag* 1796, 362. – (3) Pestkuler og -høje: *DS* 4, 560 ff, 572, 1703, 1769 f, ny rk. 4, 428 ff (men tvivlsomt, om alle (eller nogen?) skyldes morbus pestis). – (4) *DFS* 1906/28: 3287 (optegn. 1945). – (5) *Fra Ribe Amt* 1938, 43 f. – (6) J. H. Ries: *Sagn, Overtro og gamle Fortællinger fra Løjt Sogn*, 1916, 44. – (7) Vedel Simonsen: *Bidrag til den fynske Kongeborg Rugaards Historie*, 1843–44, 1, 115. – (8) M. Rasmussen: *Folkesagn og Fortællinger*, 1855, 12. – (9) *Dansk Landbotidende* 9, 1874, 326. (10) Topografinumrene (sogne) er opløst i *Festskrift til Feilberg* 1911, 477 ff og *Sønderjyske Årbøger* 1931, 229 ff. – (11) *Aar bog* udg. af Historisk Samfund for Københavns Amt 1924, 20. – (12) Th. Mølby, A. P. Andersen m. fl.: *Snoldelev-Tune* 1939, 165 f. – (13) *Ekstra-Bladet* 21/3 1931. – (14) *DFS* 1906/31d: 291. – (15) *DFS* 1906/31d: 336. – (16) Axel Garboe: *Agersø i Store Bælt med Naboeøen Omø gennem Tiderne*, 1938, 90, 251; *DFS* 1906/31d: 291 (1922). – (17) *DFS* 1906/23: 772. – (18) Vedel Simonsen (note 7) 1, 115; Anton Andersen: *Fra Planternes Verden*, 1885, 16. – (19) Axel Lange: *Fynske Plantenavne og Folkeminder om Planter*, 1932, 48 f; *DFS* 1906/23: 867 (1943). – (20) *DFS*

1906/23: 871. – (21) DFS 1906/23: 876. – (22) DSF 1906/23: 921. – (23) J. M. Thiele: *Danske Folkesagn* 2. del, 1820–23, 39; Vedel Simonsen (note 7) 1, 144; M. Rasmussen (note 8) 16. – (24) Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 4, 1867, 253; Skattegraveren 10, 1888, 107; Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter 11, 1923, 263; Jakob Madsens Visitatsbog ed. 1929; Anders Uhrskov: *Fynske Sagn* 1929, 82; Fynsk Hjemstavn 1939, 27; DFS 1930/5: 936 (rødtjørn); Achton Friis: *Danmarks store Øer*, 1936–37 1, 39; Trap's Danmark 5. udg. 5. 1, 1956, 351. – (25) Meddelt af frk. Marie Illum, Sebjerggård 1966.

(26) Egen optegnelse 1946. – (27) Aarbog for dansk Kulturhistorie 1896, 70. – (28) Fynsk Hjemstavn 6, 1933, 62; Aarbog for dansk Kulturhist. 1896, 70. – (29) DFS 1906/23: 1068. – (30) Tove Kjærboe: *En lille bitte vittens bit fra Ærø*, 1965, 45 (øen hed oprind. Digerø, en forvandskning af digerdød?); sml. *Ærø i en nøddeskal* 9. – (31) DFS 1906/23: 1316 (1922). – (32) DS 4, 576. – (33) Randers Amtsavis 28/7 1933. – (34) DFS 1906/23: 1959. – (35) Fra Randers Amt 1915, 63; Randers Amtsavis 28/8 1942; DFS 1906/23: 2044 (1947). – (36) Jens Kamp: *Danmarks Folkeminder, Æventyr osv.* 1877, 120. – (37) DS ny rk. 3, 374. – (38) DS ny rk. 4, 431 f. – (39) JA 1, 73; DS 3, 431; Skattegraveren 10, 107. – (40) DS ny rk. 4, 432 sml. Sprog og Kultur 3, 1935, 95 (Torninggård). – (41) JA 1, 73. – (42) DS 4, 573. – (43) Sønderjyden 20/7 1955. – (44) Sønderjysk Maanedsskrift 11, 1934, 35. – (45) DFS 1906/23: 3211 (1908); Sønderjysk Maanedsskrift 11, 1934, 28 f; Hejmdal 4/12 1942; J. H. Ries (note 6) 16; Sprogforeningens Almanak 1941, 66. – (46) Henrik Ussing: *Det gamle Als*, 1926, 217; J. Raben: *Folkesagn fra Als og Sundeved*, 1923, 64; Sønderjysk Maanedsskrift 19, 1943, 67; Jydske Tidende 27/11 1949; Jyllands-Posten 6/3 1953. – (47) Vidensk. Selsk. Skr., Biolog. Medd. 5. 1, 73; brev fra lektor P. Chr. Nielsen, Hørsholm 4/10 1965. – (48) S. Nilsson: *Die Ureinwohner des scandinavischen Nordens* ²I, 1863, 34 ff. – (49) J. A. Fredericia: *Den danske Bondestands Frigørelse* 10; L. Böttiger: *Vesterskjærninge-Ulbølle og Omegn*, 1924, 141 f; Fra Ribe Amt 21, 1927, 145; Vendsysselske Aarbøger 9, 1930–32, 223 f, 225; Fynske Aarbøger 1, 1939–41, 357 f, 360, 363. – (50) Dansk Naturfredning 1939–40, 84; Th. Mølby (note 12) 165 f; DFS 1906/23: 195 (1948); Trap's Danmark, 5. udg. 2. 3, 1960, 180. –

(51) Axel Lange (note 19); Fynsk Hjemstavn 1930, 13; B.T. 10/3 1955. – (52) DS ny rk. 4, 459. – (53) Naturen og Mennesket 11, 1894, 425 f; Aarbog for Hist. Samf. for Odense og Assens Amter 11, 1923, 263; Dansk Naturfredning 1940–41, 81. – (54) DFS 1906/23: 3117. – (55) Vendsysselske Aarbøger 11, 1935–36, 183 f. – (56) Fra Arkiv og Museum 4, 1909–11, 262, 264, 569; Dansk veterinærhistorisk Aarbog 3, 1936, 127 ff. – (57) Severin Kjær: *Fra Stavnsbaandets Dage*, 1888, 157 f. – (58) Th. Mølby (note 12). – (59) JA 1, 73, sml. note 3. – (60) DFS 1906/23: 216 (1927). – (61) Fra Dansk Folkemindesamling V, 1933, 81; Lars Andersen: *Folkesagn og Folketro i Ods Herred*, 1918, 81. – (62) Lars Andersen (note 61) 66; DFS 1930/5: 336 (1925). – (63) Lars Andersen (note 61) 33, 81. – (64) DFS 1930/5: 402. – (65) DS ny rk. 2, 467. – (66) DFS 1906/23: 421. – (67) DFS 1906/23: 434 (1933). – (68) DFS 1906/31d: 506 (1922); Næstved Tidende 4–5/9 1952. – (69) DS 1, 79 sml. 163. – (70) DFS 1930/5: 584. – (71) DS 5, 11. – (72) Bornholms Tidende 20/10 1932; Jul på Bornholm 1950,

40; DFS 1906/23: 681. – (73) Fynsk Hjemstavn 8, 1935, 15. – (74) JA 1, 81. – (75) Jens Kamp (note 36) 421; Anders Uhrskov: *Sagn og Tro* 1923, 126.

(76) Hejmdal 4/12 1942 (Løjt sogn). – (77) Fra Holbæk Amt 46, 1953, 103. – (78) DFS 1906/23: 292. – (79) DFS 1906/23: 311. – (80) DFS 1906/31d: 315; Fra Dansk Folkemindesamling V, 1933, 81 sml. 86 f. – (81) DFS 1906/31d: 333. – (82) Lars Andersen (note 61) 14, 33. – (83) Lars Andersen: *Folkeliv i Skippinge og Tudse Herreder*, 1922, 6. – (84) DFS 1906/31d: 379. – (85) DFS 1906/23: 432 (1935). – (86) DFS 1906/23: 455. – (87) Trap's Danmark 5. udg. 3, 1954, 940 sml. DFS 1930/5: 484 (optegn. 1923: på mark øst for Fodby, ejeren fældede træet, siden ville intet gro på stedet). – (88) DFS 1906/23: 645; Bornholmske Samlinger 33, 1950, 86. – (89) DFS 1906/23: 763 (1935). – (90) J. Kamp (note 36) 305; Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog 24, 1936, 143. – (91) DS 2, 499. – (92) Fynsk Hjemstavn 12, 1939, 47. – (93) Anton Andersen (note 18) 18 f; M. Galschiøt: *Danmark i Skildringer og Billeder* 1, 1887, 130. – (94) Peder Hansen Resen: *Atlas Danicus* (ms. på Det kgl. Bibliotek: Ulldal 186 fol.) delvis udg. v. Johs. Kruse, VI, 8, 114. – (95) Randers Amtsavis 28/7 1933; egen optegnelse 1949. – (96) DS 3, 378 f. – (97) DFS 1906/31d: 2153 (1927). – (98) DFS 1906/23: 3345 (1944). – (99) Negative svar på forespørgsler i Sverige: arkivarie Sten-Bertil Vide, Landsmålsarkivet i Lund, og provinsialläkare Bengt Lundström, Vänersborg; i Norge: prof., dr. philos. Ove Arbo Høeg; i Tyskland: dr. Heinrich Marzell, Gunzenhausen. – (100) Vedel Simonsen (note 7). –

(101) J. M. Thiele (note 23) 54; Svend Grundtvig: *Gamle danske Minder i Folkemunde* 1, 1854, 159; Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 1, 1866, 203 f. – (102) DFS 1906/23: 2219. – (103) Svend Grundtvig (note 101) 1, 148; J. H. Ries (note 6) 15. – (104) DFS 1906/23: 1289. – (105) DS 1, 159, 165 f. – (106) DFS 1906/31d: 301. – (107) DS ny rk. 2, 32. – (108) bl. a. Østjysk Hjemstavn 1954, 103. – (109) Anders Uhrskov: *To Nordsjællænderes Erindringer*, 1921, 165. – (110) DS 6. 2, 94, 218. – (111) Lady Wilde: *Ancient Legends, Mystic Charms, and Superstitions of Ireland* 1, 1888, 39 jf. 45, 171 f. – (112) Runa 1847, 49. – (113) Fataburen 1929, 12 ff. St. Quirin blev valgt til skytshelgen for pestrante, fordi han bar stikvåben. – (114) Skandinaviska Nordens Urinvånare 2, Bronsåldern, 1862–64, 21; Nicolavius: *Folkklivet i Skytts härad i Skåne*, 1868, 117 jf. J. Brand, *Popular Antiquities of Great Britain* 3, 1901, 271. – (115) DFS 1906/23: 506, 546; 1906/38: 522. – (116) Lars Andersen (note 61) 40. – (117) DFS 1906/31d: 609. – (118) DS ny rk. 1, 115; Anders Uhrskov: *Fynske Sagn*, 1929, 59 f. – (119) Max Höfler, *Volksmedizinische Botanik der Germanen*, 1908, 86 f. sml. H. Marzell: *Wörterbuch d. deutschen Pflanzennamen* 1, 1943, 1219 ff. *Ordbog over Danmarks Plantenavne* ved Johan Lange 1, 1959, 429 f. og 2, 367. – (120) Sitzungsberichte d. Kaiserl. Akademie d. Wissenschaften, Philosoph.-hist. Classe 29, 1859, 135, 166. – (121) *Ordbog over Danmarks Plantenavne* 2, 1960, 421; Sten-Bertil Vide: *Sydsvenska växtnamn*, 1966, 343; *Handwörterbuch d. deutschen Aberglaubens* 5, 1932–33, 504; Jul på Bornholm 1945, 43. – (122) Felix Liebrecht: *Zur Volkskunde* 1879, 270; G. Buschan: *Illustr. Völkerkunde* 1, 1922, 599; Isodor Scheftelowitz: *Alt-Palästinensischer Bauernglaube im religionsvergleich. Beleuchtung*, 1925, 69; Höfler (note 119). – (123) Zeitschrift d. Vereins für Volkskunde 13, 69; Fataburen 1929, 20 f. – (124) Scheftelowitz (note 122); W. Mannhardt: *Der Baumkultus d. Germanen u.*

ihrer Nachbarstämme, 1875, 295. – (125) F. S. Krauss: *Slavische Volksforschungen*, 1908, 39 f, 72 jf. sm., *Volksglaube u. religiöser Brauch d. Südslaven*, 1890, 67: færgemand værnede sig mod »pestfruen« med tornekviste lagt i midten af båden. –

(126) W. W. Sheat: *Malay magic*, 1900, 334 sml. Paul Sébillot: *La Folk-Lore de France* 3, 1906, 382, 385, 417 og E. Rolland: *Flore populaire* 5, 1904, 242. – (127) DS ny rk. 5, 150. – (128) DFS 1906/23: 3281. – (129) Lars Andersen: *Folkesagn og Folketro i Skippinge, Tudse og Merløse Herreder*, 1921, 15. – (130) DS ny rk. 5, 136; Lolland-Falsters historiske Samfunds Aarbog 38, 1950, 225. – (131) DS ny rk. 5, 438. – (132) Nils von Hofsten: *Eddadikternas djur och växter*, 1957, 90 ff; Höfler (note 119). – (133) Trolde-sagn og dunkel tale 50. – (134) Ch. S. Burne: *Shropshire Folklore*, 1883, 244; F. Th. Elworthy: *The evil Eye* 1895, 95; Folklore 20, 343 og 21, 224. – (135) The Gardener's Chronicle 2, 1878 jf. S. O. Addy, *Household Tales* 1895, 63. – (136) Jens K. Jørgensen og Knud Hee Andersen: *Blomster ved Alfarvej*, 1930, 93. – (137) *Digte og Udkast* 1886. – (138) D. Arill: *Tro, sed och sagen*, 1924, 33. – (139) W. Mannhardt: *Letto-preussische Götterlehre* (Språklige Bidrag 4 nr. 16), Lund 1961, 49–51. – (140) Liebrecht (note 122) 64. – (141) Denkschrift d. Berliner Akademie d. Wissenschaften 1850, 224; Heino Pfannenschmied: *Das Weihwasser im heidn. u. christl. Cultus*, 1869, 52 f. jf. 66 f. og note 48.

Tilføjelse i korrekturen: Ensom pesttjørn med mindsten på Barritskovby Nordmark (2268), hvor tre markskel mødes, blev 1969 fredet på foranledning af Glud Museum. Iflg. sagnet er Barrits pestofre i middelalderen her brændt og begravet; munke fra Horsens lyste forbandelse over stedet og plantede hvidtjørnen. Den blev siden fældet, men en ny groede frem. Under tjørnen er fundet knogler og aske. (Vejle Amts Folkeblad 16/10 1969).